

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

УДК 376 – 056.34:616.89

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ «РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ» З МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Невід'ємною складовою курикулуму спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР) є курс корекційно-розвиткового спрямування «Розвиток мовлення». Нагальність корекції мовлення у дітей із ЗПР зумовлена необхідністю: по-перше, подолання наявних вторинних порушень мовлення в структурі дизонтогенезу (фонетичних, фонетико-фонематичних, загального недорозвитку мовлення III і IV рівнів, лексико-граматичних недоліків, дизартрій, ринолалій, дисграфій і дислексій); по-друге, формування на цьому підґрунті ключової комунікативної компетентності через розвиток основних предметних компетентностей: мовної, мовленнєвої, читацької, соціокультурної у молодших школярів із ЗПР.

Формування мовленнєвої функції у дітей із ЗПР найчастіше відбувається в уповільненому темпі та супроводжується її порушеннями. Особливості мовленнєвої діяльності дітей із ЗПР на етапі переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку та в учнів початкових класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із ЗПР розкриті в наукових розвідках багатьох українських і зарубіжних дослідників (Л. Блінова, 2002; Т. Власова, 1985; І. Глущенко, 2010; Л. Кашуба, 2009; А. Колупаєва, 2004, 2005, 2006; Р. Лалаєва, Н. Серебрякова, С. Зоріна, 2003; В. Лубовський, Н. Ципіна, 1994; О. Мальцева, 1990; І. Марковська, 1993; І. Марченко, 2001; Т. Марчук, 2012; О. Мілевська, 2013; І. Омельченко, 2013, 2014, 2015; М. Певзнер, 1973; Л. Савчук, 2006; Г. Соколова, 2011; І. Симонова, 1974; С. Тарасюк, 1999; Л. Федорович, 2014; К. Шапочка, 2012

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

та ін.). Відтак, дослідження комунікативно-мовленнєвого та соціально-комунікативного розвитку дітей із ЗПР, проведені низкою вище названих науковців, засвідчують різну симптоматику та психологічні механізми порушень мовлення в окресленій категорії дітей. Більшість дослідників (Т. Волковська, І. Глущенко, Р. Лалаєва, В. Морозова, Л. Полякова, Г. Соколова та ін.) одностайні в тому, що для дітей із ЗПР характерний системний недорозвиток мовлення, при якому спостерігається неоднорідність та стійкість мовленнєвої патології, що виявляється у поєднанні різних розладів мовлення центрально-органічного характеру та в переважанні семантичного порушення [1; 2; 5].

Низький рівень сформованості мовномисленнєвої діяльності у дітей із ЗПР є серйозною перешкодою для повноцінного засвоєння основних засобів мови та мовномисленнєвих дій, операцій з ними при здійсненні мовленнєвої діяльності (Т. Волковська, В. Глухов, А. Колупаєва, Т. Сак, І. Ужченко та ін.). Показовим у цьому випадку є приблизно рівноцінний вияв як мовних, так і семантичних труднощів, що виявляються при породженні висловлювань молодшими школярами із ЗПР [5]. Дослідник В. Глухов наголошує, що у дітей із ЗПР у поєднанні із загальним недорозвитком мовлення III рівня є відставання у розвитку плануючої функції мовлення, труднощі кодування та декодування мовленнєвого повідомлення. Недорозвинення семантичної сторони мовлення у дітей із ЗПР проявляється у порушеннях функціонування основних психологічних механізмів мовленнєвої діяльності – *процесів осмислення, мовленнєвої пам'яті та мовленнєвого прогнозування* (В. Глухов, 2014) [1, с. 93].

На думку Т. Сак, предметом теоретичного обґрунтування та практичної реалізації у навчальній діяльності школярів із затримкою психічного розвитку мають стати узагальнені способи дії, до яких зокрема відносяться комунікативні (Т. Сак, 2015) [8]. В концепції науково-методичного забезпечення формування навчальної діяльності учнів із ЗПР пропонуємо

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

впроваджувати алгоритми формування безпосередніх та опосередкованих комунікативних дій з Іншим суб'єктом у просторі соціуму, культури, природи та просторі персоналізованого «Я» із розумінням причин і прогнозом учинків Іншого та усвідомленням цінності Іншого молодшими школярами із ЗПР (І. Омельченко, 2015) [6; 8; 9]. Основою і передумовою для розвитку спілкування у навчальній діяльності з іншим суб'єктом для дітей із затримкою психічного розвитку є розвиток мовлення. Розвиток мовлення як окремий напрям корекційно-розвиткової роботи в умовах початкової освіти має враховувати варіативність порушень усного та писемного мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку (І. Омельченко, 2015) [8].

Відтак, мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні принципів структурування змісту та модулів із розвитку мовлення і формування спілкування в учнів початкових класів із ЗПР.

Корекційний розвиток загальноприйнятих чотирьох видів мовленнєвої діяльності: слухання-аудіювання (розуміння), говоріння, читання, письма та формування на цій основі спілкування стало основною концептуальною ідеєю розробленого нами змісту курсу «Розвиток мовлення» для дітей молодшого шкільного віку із ЗПР. У процесі навчання відбувається становлення комунікативної особистості дитини із затримкою психічного розвитку, здатної до самостійної (інколи з допомогою дорослого) мовної, мовленнєвої, читацької діяльності та спілкування із врахуванням різноманіття соціокультурних контекстів взаємодії – у навчанні, вдома та під час дозвілля із різними партнерами. На корекційно-розвиткових заняттях із розвитку мовлення вирішуються специфічні корекційні завдання, які в наступності реалізуються в навчальний і позаурочний час із дітьми із ЗПР, зважаючи на наскрізний характер комунікативної компетентності.

Зміст корекційно-розвиткової роботи з розвитку мовлення у молодших школярів із ЗПР визначається нами на основі таких принципів: *диференціації*,

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23. *психолінгвістичного, зв'язку «мови-мовлення-спілкування», синергії (спільності, поєднання) видів мовленнєвої діяльності.*

Принцип диференціації є визначальним у структуруванні змісту роботи на корекційно-логопедичну та розвиткову. Корекційно-логопедичну роботу реалізує вчитель-логопед, а розвиткову забезпечує вчитель початкових класів (або вчитель-дефектолог) в умовах спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку.

Зміст корекційно-логопедичної роботи визначений через реалізацію сукупності функцій вчителя-логопеда (подолання порушень усного мовлення шляхом розвитку: мовленнєвого дихання, моторики, артикуляційного апарата та звукоутворення, інтонаційної виразності мовлення; удосконалення лексичного та граматичного ладу; формування морфологічної і синтаксичної систем мовлення; фонетико-фонематичного боку та розвиток зв'язного мовлення; подолання порушень писемного мовлення). Вчитель початкових класів реалізує зміст роботи з розвитку мовлення на уроках і в позаурочний час, а також у межах годин, що відводяться для визначеного виду діяльності.

Корекційно-розвиткові заняття із розвитку мовлення можуть бути ефективними тільки за умови тісної співпраці вчителя-логопеда й вчителя початкових класів у справі подолання порушень мовлення й розвитку на цьому підґрунті комунікативної компетентності молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Саме тому, доречним є рівноцінний розподіл годин відведених на корекційно-розвиткові заняття з розвитку мовлення між зазначеними фахівцями в умовах спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку.

Принцип диференціації реалізується у змісті роботи вчителя-логопеда та вчителя початкових класів, що представлений у першій і другій колонках програми. Однак, хоча зміст корекційно-розвиткової роботи диференційований на корекційно-логопедичну та розвиткову, ключові положення викладені нами у першій колонці, а в другій колонці зазначені

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

лише завдання, які реалізує вчитель початкових класів на підґрунті сформованих основ мовленнєвої діяльності. Саме тому у власній професійній діяльності вчителі початкових класів упроваджують зміст розкритий у другій колонці, але мають розуміти зміст роботи вчителя-логопеда з метою усвідомлення цілісності процесу корекції і розвитку мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку.

Психолінгвістичний принцип передбачає особливий ракурс, в якому вивчається мова, мовлення, спілкування та пізнавальні процеси [3]. Цей ракурс передбачає розгляд мовленнєвої діяльності як активної, цілеспрямованої, опосередкованої мовою і обумовленої ситуацією взаємодії дітей між собою. Мовленнєва діяльність може входити в іншу, більш широку діяльність, наприклад у трудову та пізнавальну. Мовленнєва діяльність – це активний, цілеспрямований, мотивований, предметний (змістовний) процес видачі або прийому сформованої й сформульованої за допомогою мови думки, спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби дитини із затримкою психічного розвитку в процесі спілкування.

Принцип зв'язку «мови-мовлення-спілкування» передбачає співвідношення мови, мовлення і спілкування у процесі корекційно-розвиткової роботи в учнів із затримкою психічного розвитку. Спілкування визначається в психології як діяльність, спрямована на вирішення завдань соціального зв'язку. Діяльність спілкування виступає як загальний тип специфічно людської діяльності, приватним виявом якої є всі види взаємодії людини з іншими людьми та предметами довкілля [3; 4].

Головним та універсальним видом взаємодії між людьми в людському суспільстві є мовленнєва діяльність. Таким чином, діяльність спілкування і мовленнєва діяльність розглядаються в загальній психології як загальне та часткове, як ціле та частина. Мова в цьому випадку може розглядатися як форма та, водночас, як спосіб діяльності спілкування. Мовленнєва діяльність не обмежується рамками спілкування в людському суспільстві, вона має два

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

основні варіанти свого здійснення. Перший – процес мовленнєвого спілкування, на який припадає приблизно дві третини всього «пласта» мовленнєвої діяльності; другий – індивідуальна мовномисленнєва діяльність, яка реалізується за допомогою внутрішнього мовлення і механізмів самоспілкування і самосвідомості [3].

Впровадження зазначеного принципу досягається шляхом цілеспрямованої корекційно-розвиткової роботи фахівців із формування мови (мовного аналізу, синтезу, морфології, синтаксису, лексики та семантики) та мовлення (усного: звуковимови, темпоритму, лексико-граматичного боку, фонаційного оформлення висловлювання, зв'язного мовлення; письма та читання) і спілкування (міжсуб'єктного та внутрішньосуб'єктного).

Принцип синергії видів мовленнєвої діяльності на корекційно-розвиткових заняттях передбачає взаємодію чотирьох видів мовленнєвої діяльності. Кожен вид мовленнєвої діяльності має специфічний характер функціонування психофізіологічних механізмів, проте, аудіювання має зв'язок із кожним із них. Відсутність взаємопов'язаної основи в процесі корекційно-розвиткової роботи не сприяє формуванню продуктивних та рецептивних видів мовленнєвої діяльності, гальмує формування кожного з них, не надає можливості домогтися суттєвих результатів.

Синергія з точки зору методичного явища являє собою взаємодію, з'єднання, інтеграцію окремих видів мовленнєвої діяльності для досягнення кращого результату корекційно-розвиткової роботи, аніж результат використання кожного виду окремо, або по черзі. Розрізняють чотири види мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання, письмо. Проте, помилковою є думка, що кожне вміння можна сформувати у відриві від інших мовленнєвих умінь.

Кожен вид мовленнєвої діяльності має специфічний характер функціонування психофізіологічних механізмів, але аудіювання має

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

взаємозв'язки з кожним із них. Так, жоден вид мовленнєвої діяльності не може здійснюватися без налагодженого оперативного механізму – граматико-семантичного оформлення повідомлення на «вході» чи на «виході».

Мисленнєво-мнемічні процеси забезпечують функціонування усіх видів мовленнєвої діяльності залежно від мети: кодування розумових образів або декодування акустичних чи зорових сигналів. Механізм імовірнісного прогнозування (антиципації) відіграє виняткову роль у реалізації рецептивних видів мовленнєвої діяльності – аудіюванні та читанні, а аналогічний йому механізм упереджувального синтезу, відповідно, – у продуктивних видах мовленнєвої діяльності – говорінні та письмі [3].

Зміст корекційно-розвиткової роботи в програмах розкрито через модулі: *слухання-аудіювання (розуміння); говоріння; читання; письмо; спілкування*. Перші чотири модулі є усталеними та зрозумілими з точки зору лінгводидактики, лінгвопсихології і психолінгвістики, а модуль присвячений розвитку спілкування обґрунтований і розроблений нами на основі синтезу різних загальнонаукових і конкретно наукових психологічних підходів: системного, аксіологічного, культурно-історичного, соціально-психологічного, суб'єктно-середовищного, тілесно-орієнтованого та технологічного [6].

Спілкування із Іншим сприяє осмисленій поведінці, ідентифікації та емпатійному розумінню, а ставлення особистості до Іншого обумовлює специфіку самоставлення, яке формується на основі емоційно забарвлених міжособистісних взаємин. При формуванні спілкування вчитель початкових класів по-перше, має послуговуватись типологією Іншого: «Я – Інший в соціумі (реальний Інший)», «Я – Інший в культурі (символічний Інший)» та «Я – Інший як частина Я (персоналізований Інший)» (О. Рягузова, 2011) [7]; по-друге, він має розуміти, принципові відмінності таких форм інформаційного обміну, як *спілкування і комунікація*. Спілкування являє

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

собою міжсуб'єктну взаємодію, яка характеризує обох суб'єктів як активних, свідомих, здатних вільно обирати способи своїх дій, в той час як комунікація – це вплив суб'єкта на іншу людину як на об'єкт власної активності за допомогою передачі знань, відомостей, уявлень. Комунікація спрямована на передачу інформації, яка носить безособовий характер, містить фактичні знання. Відповідно до цього її структурна схема виглядає наступним чином: адресант (комунікатор, або відправник повідомлення), повідомлення (текст), адресат (одержувач повідомлення); на відміну від структурної схеми спілкування: партнер, засоби спілкування, партнер. Ці структурні схеми наочно показують принципові відмінності двох процесів комунікації та спілкування (М. Каган, 1988) [4].

Важливу роль у процесі спілкування відіграє ціннісно-смісловий розвиток особистості молодшого школяра із затримкою психічного розвитку. Основою ціннісно-сміслового розвитку виступають ціннісно-сміслові відносини, які проявляються в ставленні до цінностей культури, до рідних і незнайомих людей, у вербальних і невербальних способах спілкування, у взаємодії і співпраці. В якості орієнтирів у системі цих відносин виступають присвоєні дитиною цінності, а зміст вона відкриває в різних ситуаціях дитячого життя (ігри, спілкування з однолітками, дорослими, з улюбленою іграшкою та уявним компаньйоном, з анімаційними персонажами тощо).

Відповідно до вищевикладених теоретичних позицій нами запропоновано зміст із формування спілкування за наступними напрямками:

Простір спілкування. Спілкування у просторі соціуму: культура ввічливого спілкування; спілкування як взаємодія (децентровані дії); спілкування як співпраця; спілкування як рефлексія. *Спілкування у просторі культури:* парасоціальне спілкування з медіаперсонажем (з анімаційного серіалу чи мультфільму). *Спілкування у просторі природи:* етичні бесіди, діалоги та полілоги про доброзичливе ставлення до тварин і рослин.

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

Спілкування у просторі персоналізованого «Я» – формування позитивного образу Я: «соціального Я», «внутрішнього Я» та «соціокультурного Я».

Час спілкування. Розуміння причин і прогноз учинків Іншого: ознайомлення дітей із різними соціально-комунікативними ситуаціями в яких актуалізується необхідність визначення можливих причин поведінки (власної та Іншого) й розвивається здатність до прогнозу дій і вчинків людей.

Цінності спілкування: присвоєння соціокультурних та морально-етичних цінностей (І. Омельченко, 2015) [6; 8; 9].

Таким чином, презентоване нами концептуальне підґрунтя у формі принципів структурування змісту та модулів із розвитку мовлення і формування спілкування передбачає подальше впровадження в умовах різних типів закладів: спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах, навчально-реабілітаційних центрах, навчально-виховних комплексах, інтегрованих та інклюзивних класах, які відвідують діти молодшого шкільного віку із ЗПР. Відтак, перспективу подальших наукових студіювань, ми вбачаємо у висвітленні концептуально методичних підходів розвитку мовленнєвої діяльності та спілкування в учнів основної ланки освіти із ЗПР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глухов В. П. Особенности формирования навыков связной речи у детей с комплексными нарушениями речевого и познавательного развития / В. П. Глухов // The Way of Science. – 2014. – № 6 (6). – С. 91–95.
2. Лалаева Р. И. Дифференцированный подход в коррекции речевых нарушений у детей с задержкой психического развития церебрально-органического генеза / Р. И. Лалаева, В. В. Морозова, Л. М. Полякова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2011. – т. 3. – № 3. – С. 75–79.
3. Зимняя И. А. Лингвopsиxология речево́й де́ятельности / И. А. Зимняя. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.
4. Каган М. С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.
5. Колупаева А. А. Развитие речемыслительной деятельности учащихся с особыми потребностями в условиях интегрированного обучения / А. А. Колупаева // Психолого-педагогические проблемы развития

Омельченко І. М. Принципи реалізації програми «Розвиток мовлення» з молодшими школярами із затримкою психічного розвитку / І. М. Омельченко // Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта: досвід, ресурси, проблеми. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (17). – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2017. – С. 18–23.

речемыслительной деятельности детей с особенностями психофизического развития. – Минск: Национальный институт образования. – 2004. – С. 99–101.

6. *Омельченко І.* Технологія формування хронотопу комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку / І. Омельченко // *Особлива дитина: навчання і виховання.* – 2015. – № 2. – С. 59–66.

7. *Рягузова Е. В.* Социальная психология личностных репрезентаций взаимодействия «Я и Другого» / Е.В. Рягузова. – Саратов : Научная книга, 2011. – 304 с.

8. *Сак Т. В.* Концепція науково-методичного забезпечення формування навчальної діяльності учнів із затримкою психічного розвитку (проект) / Т. В. Сак, Л. І. Прохоренко, І. М. Омельченко, І. П. Логвінова, О. О. Бабяк // *Особлива дитина: навчання і виховання.* – 2015. – №3. – С. 7–17.

9. *Omelchenko I.* Operationalization of the study of the «chronotope of communication activities of children with developmental delay» concept / I. Omelchenko // *Scientific journal TILTAI /BRIDGES/ BRÜCKEN.* – 2015. – Vol 72. – №3 – P. 105–117.